

Рафал Ковальчик

РІК 1812. ЧОМУ НАПОЛЕОН НЕ ПІШОВ НА КИЇВ?

У 1812 році Наполеон, починаючи війну з Александром I, був переконаний, що російські війська будуть захищати територію Російської імперії. Ствердив його в цьому переконанні факт, що західна частина держави, західні і південно-західні губернії – це були території колишньої Речі Посполитої, населені значною мірою мешканцями польського походження – польською шляхтою, яку Александр міг вважати потенційним союзником Наполеона. Як наслідок, він був майже переконаний, що Александр не залишить цих земель, які могли б стати матеріальною базою для Великої Армії, адже на цих землях жила пам'ять про шляхетську Річ Посполиту – державу, яка лише 17 років тому – в 1795 році перестала існувати. Тому він був переконаний, що росіяни не залишать йому і добре забезпеченої столиці Литви – Вільнюса, і царські війська будуть її захищати. Здійснений частинами Великої Армії так званий вільнюський маневр закінчився невдало з тієї самої причини. Александр I Вільнюс – столицю Литви і всю провінцію залишив Наполеону без бою. Російський імператор Александр I хотів битви з Наполеоном, але його переконав військовий міністр і головнокомандувач царської армії генерал-лейтенант Михаїл Богданович Барклай де Толлі, що російська армія ще не готова до бою з Великою Армією Наполеона¹.

¹ Михаїл Богданович Барклай де Толлі 30 січня 1810 року був назначений військовим міністром. На цій посаді він провів низку реформ у російській армії. Розгорнув будівництво російських фортифікацій на західному кордоні. Модернізував укріплення Риги і Києва, а також спорудив фортецю в Бобруйську, Бресті і Діненбурзі (Даугавпілс). За це в 1811 році був нагороджений Орденом Святого Володимира (1-го ступеня). На передодні війни з Наполеоном – 31 березня 1812 року був призначений головнокомандувачем 1-ої Західної Російської Армії. Перебуваючи у Вільнюсі, на головному ймовірному напрямку атаки, очікував інвазії Наполеона. Усвідомлював перевагу Великої Армії і розосередження російських сил на лінії фронту, довжиною в 800 кілометрів, тому й вирішив відступити вглиб Росії, втягуючи за собою все більше й Наполеона. Ця концепція викликала протест царя Александра I. Він побоювався, що західні губернії (колишні землі Речі Посполитої) підтримають Наполеона і коли він дійде до території Росії, то буде значно підтриманий поляками з Литви. Військовий міністр Баркалай де Толлі все ж таки був іншої думки, стверджував, що Наполеон до листопада буде змушений покинути Росію. Див.: R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generalowie wojny roku 1812 w Rosji*, Toruń 2013, s. 151–152.

Чому дійшло до війни між імперією заходу – Французькою Державою Наполеона і Росією Александра I? Конфлікт інтересів між Францією Наполеона і відвойованою його Великою Армією на полях битв “польської війни” 1807 року – наполеонівською Європою і приниженою в Тільзіті імперією Сходу – Росією Александра I зростав з першої хвилини. Підпис Александра I під мирним договором мав дати Росії – його самодержавній Росії час на зміцнення, на відновлення сил після поразки у війні 1807 року. Наполеон розраховував, що розподіл Європи між двома імперіями – імперією Заходу – Францією та імперією Сходу – Росією дасть змогу йому зайнятись невідкладними справами на півдні континенту, біля кордонів самої Франції – в Іспанії. Проте вже конгрес у Ерфурті, який від початку мав продемонструвати сили Наполеона, виявив затяжний торг між двома монархами і взаємовиключні державні інтереси Франції і Росії. Александр I прагнув до війни, але його ініціативи були дуже обережними. Він розумів, що має зміцнити державу, що російська армія має бути фундаментально реформована, щоби справитись у боях з Великою Армією. Як наслідок, у війні 1809 року Росія та її цар – Александр I ще виступили як союзники Франції і Наполеона².

Проте тріщини у цьому штучному пакті обох імператорів ставали все глибшими. Наполеона та Александра розділяло майже все. Турецьке питання – російська і османська армії вели криваві бої над Чорним морем і в наддунайських країнах, економічні питання і тісно пов’язана з ними континентальна блокада, що порушила нормальні торгові відносини Росії з Великобританією і зумовила перенесення центру ваги торгівлі зерном з балтійських портів на чорноморські, на новий портовий центр – Одесу, яка за короткий час перетворилась у головний порт, що обслуговував експорт російського зерна. Також розділяли імперії і династичні питання.

Росія не могла і не хотіла зупинити контрабанду. Після війни з Австрією 1809 року Наполеон чудово розумів позицію Александра. Проте мрія французького імператора про знищення Великої Британії за рахунок підтримки союзу континентальних держав Франції і Росії кидала його в обійми Александра I, про якого він і не підозрював, що той хоче остаточно розірвати союз і розпочати війну. Спроба втягування Наполеона, яку здійснив Александр I, в антипольську конвенцію (підписану 4 січня

² М. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 18–20; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961, s. 219–221; Р. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи – конфронтація Востока и Запада в войне 1812 года*, Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин, статті та матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професора Г.Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), Луганськ 2013, с. 238.

1810 року послом у Росії – Армандом Луїсом де Коленкурт (Armand Louis de Caulaincourt), прихильником миру з Росією), затягування одруження, а потім і відмова руки сестри царя Анни обумовили шлюбний союз Франції з Габсбургами. Це потягнуло за собою неформальний розрив союзу і ускладнило становище Росії. Війна висіла на волоску. Наважився на неї все ж таки сам Александр, а не Наполеон. Прагнула до неї і петербурзька “партія яструбів”. Не хотіли триматись союзу і російські дворяни, що прагнули повернути балтійську торгівлю, негативно ставилась до нього і російська церква. Всі політичні сили в Росії спрямували свої списи проти Наполеона. Росія прагнула альянсу з Англією, а не з наполеонівською Францією. Александр розумів, що не може йти проти течії і мусить враховувати те, чого прагнули всі впливові сили в Росії. Також боявся і повторення історії, не хотів, щоби повторилась доля його батька, царя Павла I. Приводом для Александра I була анексія Ольденбурга, що був власністю тестя принцеси Катерини – його сестри. Наполеон повідомив про цей факт свого російського союзника, пропонуючи взамін інші території. Зробив це від його імені міністр закордонних справ Франції Жан Батист Номпер де Шампані (Jean Baptiste Nompère de Champagny) 14 листопада 1810 року³.

Для Наполеона анексія Ольденбурга видавалась необхідністю, оскільки він прагнув упорядкувати підкорений йому континент – створити наполеонівську Європу і знищити контрабанду, яка заважала йому в реалізації вимог континентальної блокади. Контрабанда набула таких розмірів, що почала загрожувати основним принципам економічної блокади Великої Британії. Щоби її виключити, Наполеон не міг утримати існуючий статус держав, у тому числі і Голландії, а також залежних від нього міст, які торгували з Великобританією. Наполеон був змушений їх приєднати, підкорити безпосередньо імперії, тому що він думав про інтереси імперії. Як наслідок 9 липня 1810 року приєднав до імперії Королівство Голландії, в якому королем був його брат Людвік Бонапарт, що підтримував контрабанду і торгівлю з Англією. Людвік не виконував доручень Наполеона в цій сфері, відчував відповідальність за вручену йому державу, а відносини з Англією були фундаментом доходів Голландії. Наполеон змушений був діяти безпошадно. Далі він приєднав до імперії низку вільних портових міст у північній Німеччині: Бreme, Гамбург і Любек, а також князівства: Аренберг, Лоенбург, Ольденбург і Сальм⁴.

³ М. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 11, 18; Р. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції и Росії за облик Европы...*, с. 238.

⁴ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. de Pradt, Paris 1815, s. 24–25, 27; E. Tarle, *Napoleon*, Kraków 1991, s. 262, 279.

З часу Тільзиту контрабанда в Росії була реальністю. Росія не могла залишатись вірним союзником Франції, оскільки принципи континентальної блокади розбивали основи існування Росії. Як наслідок, у російські порти заходили як безпосередньо англійські кораблі, так і шведські з британськими товарами на борту. Також сухопутним шляхом ті товари реекспортувались в Австрію⁵. Анексію Ольденбурга Александр використав як привід для розриву з Францією Наполеона. Російська сторона відкинула Ерфурт в якості компенсації і таким чином підірвала основи функціонування континентальної блокади⁶. Хоча формально союз існував протягом всього часу, Александр видав наказ про свободу імпорту колоніальних товарів і одночасне введення протекційно-обмежувального тарифу на французькі товари, що також підірвало економічну політику Наполеона⁷. Створена Наполеоном система континентальної блокади почала перетворюватись у фікцію, а сам Наполеон не відреагував належним чином на рішення Александра.

Одночасно на рівні внутрішніх відносин цар відмовився від реформ, які намагався провести в державі. Афішував їх його радник – Михайл Сперанський, який зробив кар'єру завдяки своїм талантам, а не походженню і зв'язкам. Його плани передбачали проведення широких внутрішніх реформ у Росії (державного апарату, законодавчої системи і державних фінансів), які малі скріпити державу. Проекти реформ Сперанського викликали незадоволення аристократії, особливо придворної знаті. Йому вдалося форсувати такі проекти: створення Державної Ради (1 січня 1810 року) і реформу міністерств (25 червня 1811 року). Проте Александр пожертвував Сперанським, побоюючись сильної внутрішньої опозиції перед початком війни з Наполеоном⁸.

Після гальмування реформ, які засуджувались вищими прошарками, дворянами і церквою – всіма консервативними силами, що завжди незадоволені будь-якими змінами, Александр міг зайнятись війною з Наполеоном. Александр хотів перемістити її в Європу, в Німеччину, далеко від кордонів Російської імперії. Його ідеєю було бажання, щоби проти Наполеона піднялась вся Європа на чолі з Росією.

⁵ M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. 1, Warszawa 1913, s. 392–393.

⁶ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 25–26.

⁷ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 18; E. Tarle, *Op. cit.*, s. 276; B. de Jouvenel, *Napoléon et L'Économie dirigée. Le blocus continental*, Paris 1942, s. 412–415; G. Zych, *Op. cit.*, s. 223.

⁸ A. Manfred, *Napoleon*, Warszawa 1980, s. 570–571; A. Zamoyski, *1812. Wojna z Rosją*, Kraków 2007, s. 75, 119; M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2002, s. 502, 504–508; L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 194–196; M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 314–316.

Проте проблемою були поляки і Варшавське царство. Александр у черговий раз використав князя Адама Чарторийського, щоби перетягнути на російський бік військового міністра Царства – князя Юзефа Понятовського. Чарторийський від імені царя подав пропозицію Понятовському, якого зацікавлював ідеєю відновлення Польщі в межах між Двіною і Дніпром з ліберальною конституцією і персональним союзом з Росією. Умовою був відхід від Наполеона і перехід на бік Росії. Александр, проте, не забув і про інший аргумент – силовий – нагадав, скільки і які дивізії вже стояли біля кордонів Царства⁹.

На шляху реалізації цих планів стояли польські сили князя Понятовського. П'ятдесятитисячна армія Варшавського царства створювала вагомому перепону для російського наступу, могла б його стримати, і бої затягнулись би на лінії Вісли, що дало б час маршалу Даву можливість прибути з Німеччини з підкріпленням, і тим самим мета російського плану перенесення дій у Європу і початок загального антинаполеонівського виступу закінчились би провалом. Запрацювала воєнна машина. Акція, яка готувалась у великій таємниці, була названа: *la grande oeuvre*¹⁰.

Підготовка до війни увійшла у вирішальну фазу. Російська армія була реорганізована, збільшена її кількість, доповнено вже наявні одиниці і створено нові, і протягом трьох років Александр оголосив три призови в армію: в 1810 році, у вересні 1811 і останній одразу перед початком війни – 25 квітня 1812 року¹¹. Популярність війни з Наполеоном серед російського дворянства зумовила успішність призовів. Були вдосконалені укріплення Риги і Києва, почато спорудження системи фортець на кордоні Російської імперії в Бобруйську, Бресті і Діненбурзі, наземного табору під Дриссою, продовольчих складів. Тодішній військовий міністр генерал Михаїл Богданович Барклай де Толлі виключив з армії поляків як потенційних союзників Наполеона¹². Проте приготування йшли надто повільно для того, щоб задовольнити очікування царя і реалізувати навіть план мінімум, себто здійснити напад на Царство, знищити його і перенести війну далі до Німеччини.

⁹ A. Mansuy, *Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812*, Paris 1931, s. 199, 202; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 21–22; S. Askenazy, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1978, s. 241–243; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948, s. 74–75; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1986, s. 221.

¹⁰ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 17–19; G. Zych, *Op. cit.*, s. 223.

¹¹ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 248–251; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par Bouvery André, Paris 1912, s. 25–27.

¹² M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 253–254; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generalowie..*, s. 151–152.

Наполеон та його союзники також розпочали підготовку до війни. Спершу Наполеон був шокований початком з боку недавнього союзника таких масштабних військових дій. Проте донесення польської розвідки були однозначними. Польська розвідка здійснила значний прорив з часу війни з Австрією. Ще в 1809 році польська розвідка мала характер поодиноких розвіддій і бувало, що польські підрозділи діяли впусту, не маючи інформації про розміщення австрійських військ¹³. Створенням професійної розвідувальної мережі був зацікавлений не лише уряд Варшавського царства, силові структури – військове міністерство з князем Понятовським, але і сам Наполеон. Саме Наполеон прийняв рішення про розширення польської розвідки, доручивши це завдання наполеонівському резиденту у Варшаві. Позаяк, резидент Жан Шарль Серра (Jean Charles Serra) не лише не проявив себе під час війни 1809 року, а й не мав успіху в створенні розвідки¹⁴, Наполеон доручив це завдання у лютому 1811 року новому резиденту Луїсу П'єру Едуарду Бігнонові (Louis Pierre Édouard Bignon). Творцем польської розвідки в Росії став Александр Сапега, який, маючи доручене завдання, виконав його бездоганно, надсилаючи професійні донесення про дії росіян і можливості наполеонівських наступальних дій біля кордонів Варшавського царства¹⁵.

Поляки знали, що доля майбутньої війни з Росією лежить біля кордонів Царства в Україні. Були створені структури близької і глибокої розвідки – Александр Сапега, шеф відділу розвідки в Росії, зосередився у Вишницях поблизу Білої Радзівіллівської та Володави, на межі Більського і Володавського повітів. Префект департаменту Юзеф Гжибовський створив активно діючий відділ розвідки, хоча це радше була прикордонна розвідка, близька. Поляки знали про росіян достатньо, щоби усвідомлювати загрози і можливості майбутньої війни. Бездоганно справлявся зі збиранням інформації на порубіжжі Ксаверій Рачинський, шеф управління поліції Седлецького департаменту. Поляки добре орієнтувались у діях росіян, звертаючи пильну увагу на порубіжжя Польщі і України. В Коцьку бував “білий агент” Як Протазі д’Анстетт – німець на царській дипломатичній службі, який часто бував у Царстві під виглядом приватних інтересів, пов’язаних з посагом його дружини Александри, уродженої Мейсснер, а в Білостоці – полковник Лукаш Турський¹⁶.

¹³ B. Pawłowski, *Polski wywiad przed kampania 1812 roku*, Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości, Warszawa 1962, s. 227.

¹⁴ A. Mansuy, *Op. cit.*, s. 222; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 27.

¹⁵ A. Mansuy, *Op. cit.*, s. 177, 222–223; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapięha*, Warszawa 1992, s. 242.

¹⁶ J. Kowalik, *Ziemiaństwo*, Ziemia Radzyńska 1810–1815, red. Rogalski Artur, Radzyń Podlaski, 2011, s. 48.

Проте у Парижі поблажливо дивились на рапорти з Царства. Поляків підозрювали в тому, що їх рапорти ускладнюють ситуацію. Їх зміст сприймався як різновид фобії поляків. Вважали, що їх джерелом є прагнення війни з Росією з метою відродження Польщі. Паризькі кола були дуже критично налаштовані щодо розвідки і людей, що її здійснювали¹⁷. Рапорти польської військової розвідки направлялись у Німеччину у штаб маршалу Даву в Гамбург, у Париж у міністерство іноземних справ, і лише згодом вони потрапляли безпосередньо на стіл Наполеону, у Дрезден до Фрадніка Августа. Ці донесення аналізував новий резидент Бігنون, відсилаючи їх назад, разом з отриманою через свої структури інформацією в Гамбург і Париж. Понятовський спробував багато варіантів, щоби звернути увагу на ситуацію на східному кордоні, що постійно загострювалася, проте його донесення не приносили результатів. Остаточо переконав Наполеона про розпочаті широкомасштабні російські приготування до війни сам князь Понятовський, який особисто поїхав до Наполеона в Париж, використавши як привід народження спадкоємця престолу¹⁸.

Самі французи, попри величезні ресурси і розширені структури розвідки, в російських справах орієнтувались значно гірше за поляків. Це зумовлювалось тим, що розвідкою у Франції займалось кілька структур: міністерство закордонних справ, головний штаб, *dépôt de la guerre*, міністерство поліції. На жаль, знання і зацікавленість поляків не були оцінені як слід, а їх досягнення і отриману інформацію часто ігнорували. Це повністю продемонструвала війна 1812 р., позбавлені сенсу атаки Наполеона в Литві, залишення України росіянам, переслідування царської армії, захоплення Москви¹⁹.

Після того, як князь Понятовський переконав Наполеона, що війна неминуха, імператор Франції змушений був відмовитись від запланованого на 1811 р. вирішення “іспанського питання” і приведення до порядку Іберійського півострова, і був вимушений у ситуації, що склалась, розпочати приготування до війни з Росією. Перед початком війни він також вирішив замінити міністра закордонних справ, який не виправдав себе на посаді, оскільки допустив так звану “польську справу”, пов’язану

¹⁷ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 183; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, s. 195–198.

¹⁸ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 24; S. Askenazy, *Op. cit.*, s. 222–223; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu...*, s. 255–257.

¹⁹ A.A. Ernouf, *Maret duc de Bassano*, Paris 2008, s. 288–291; Р. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* “Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы”. Материалы международной научной конференции, ред. А.Н. Артизов, А.К. Левыкин, Ю.А. Петров, Москва 2013, с. 43–45.

з антипольською конвенцією і допустив до сходження на трон у Швеції маршала Жана Бернадотта (Jean Bernadotte). Бернадотт у 1810 в. був адаптований королем Швеції Карлом XIII і названий спадкоємцем престолу Швеції, як Карл Ян. У березні 1811 р. офіційно прийняв титул регента і через хворобу Карла XIII самостійно управляв країною, з офіційним титулом спадкоємця престолу. Проте став ворогом Наполеона і промотором інтересів Швеції, а не своєї колишньої вітчизни – Франції. Прагнув повернути захоплену Росією Фінляндію, але шляхом співробітництва з Росією. У 1812 р., коли наполеонівські війська зайняли Шведське узбережжя, він підписав антифранцузькі трактати з Англією і Росією. Наполеон у цих невдачах і звинуватив тодішнього міністра закордонних справ Жана Баптіста де Шампані (Jean Baptiste de Champagny), якого в квітні 1812 р. змінив на Гуго Бернарда Марета дюк де Бассано (Hugues Bernard Maret duc de Bassano)²⁰.

Поляки, незважаючи на обмежені можливості, незважаючи на фінансові труднощі, величезний дефіцит бюджету Варшавського царства, вирішили вкласти значні кошти у війну проти Росії²¹. Польська розвідка точно визначила, який регіон Російської імперії був пресловутою “ахіллесовою п’ятою” і міг вирішити долю війни. Україна – а точніше її правобережна частина, яка опинилась у руках Росії лише в 1793 році, після поразки польських військ у війні з Росією в 1792 р. і після другого розподілу Речі Посполитої, могла визначити перемогу Наполеона над Росією. Саме там, в Україні, на Волині і Поділлі, де опозиція до російської влади була дуже сильною, де нову владу не сприймали магнати і шляхта, які завжди купались у свободі Речі Посполитої, могло дійти до вирішальних дій. Саме там було вирішено розпочати антиросійське повстання. Клімат сприяв цьому. Почали підготовку тих соціальних груп, які могли бути потенційно зацікавлені в початку антиросійського повстання. Ставка була дуже високою. Польська розвідка спрямувала туди значні фінансові ресурси, які посприяли закупівлі зброї і коней, а також навчанні людей. Втягували магнатів, купували зброю, тренували коней. Готувались, навчали верховій їзді, для чого прикриттям була придворна служба у магнатів²².

²⁰ *Histoire de L’Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, s. 24–25, 27; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 27; M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. 2, Warszawa 1913, s. 41; E. Doussset, *L’Abbé de Pradt. Grand aumônier de Napoléon 1759–1837*, Paris 1959, s. 112–113; A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 283–285, 303; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон програв війну с Росією...*, с. 43–45.

²¹ R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopad 1812 r.*, Warszawa, 2015, s. 100.

²² M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 181–187.

Україна на порозі війни 1812 року перетворилась у край, яким були зацікавлені обидва боки, здатні вирішити долю війни, – війни, яка, в свою чергу, вирішувала долю Європи і формувала її на цілий вік наперед. Наполеон, приступаючи до війни 1812 р. з Александром I, був переконаний, що російські війська будуть захищати території Російської імперії, як і був переконаний, що росіяни не залишать йому чудово оснащеної столиці Литви – Вільнюса, і царські війська будуть її захищати²³.

Однак військовий міністр і головнокомандувач царських військ генерал-лейтенант Михаїл Богданович Барклай де Толлі переконав Александра I, який хотів битви з Наполеоном, що російська армія була ще не готова до бою з Великою Армією Наполеона. Було вирішено віддати без бою Наполеону територію Литви, знищуючи все, що могла використати наполеонівська армія. Залишили Литву без дорогоцінних металів, заміняючи їх паперовим карбованцем, забрали в неї всю продукцію, увели податок, оплачуваний зерном, все зайве поголів'я худоби і фуражу реквізували в інтересах держави, реквізували всіх верхових коней, вивезли всі документи, наказали залишити прикордонні території чиновникам адміністрації і більш значним особам. Всі реквізиції і насилля в Литві росіяни здійснили за допомогою посиленої інспекції поліції і сурового контролю кордону з Варшавським царством²⁴.

Як наслідок, так званий вільнюський маневр закінчився невдачею, а вся Литва без бою потрапила в руки Наполеона. Не залишались і росіяни в цей час бездіяльними. Наполеон не відреагував на їх плани належним чином, що в результаті призвело через кілька місяців до катастрофи Великої Армії. Наполеон прагнув єдиного рішення, яке б привело до поразки росіян і закінчення війни. Тому він сконцентрував біля себе головні сили, залишаючи росіянам можливість атаки з боку Волині. Рішення Наполеона було безглуздим, тому що росіянам у цей час вдалося нормалізувати після кількох років війни відносини з Османською імперією. Підписаний у Бухаресті 26 травня 1812 р. мирний договір на порозі війни був великим успіхом російської дипломатії. Це один з факторів поразки Наполеона в Росії у 1812 р., який дав можливість росіянам використовувати російські військові сили, які до того часу вели війну з турками. Завдяки цьому дипломатичному

²³ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, s. 42–44; Р. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облик Європи...*, с. 239.

D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 99–101, 121; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон проиграв війну з Росією...*, с. 45–46.

²⁴ А.А. Ernouf, *Op. cit.*, s. 288; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон проиграв війну з Росією...*, с. 45–46; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 91.

успіху Росія могла приступити до контрнаступу з Молдавії на південний фланг Великої Армії в Україні і Білорусі²⁵.

Наполеон окрім величезних втрат, в основному похідних, яких зазнала Велика Армія в Литві, що досягали 40 %, не збирався однак затримуватись у Смоленську. Незважаючи на втрати, він вирішив продовжити переслідування відступаючої російської армії і змусити росіян до бою. Був глибоко переконаний, що росіяни будуть захищати давню столицю царів – Москву і не дозволять її захопити без бою. Вважав, що між Смоленськом і Москвою відбудеться битва, яка дасть змогу йому закінчити війну у 1812 р. Вірив, що буде диктувати умови царю Александру I і змусить його їх прийняти і як переможець повернеться на захід, вірив, що саме одна вирішальна битва завершить війну. Тому і не звертав увагу на дії росіян на флангах Великої Армії, над Двиною, де проводив операції генерал-лейтенант Людвік Християнович Вітгенштайн, і на армію адмірала Павла Васильовича Чичарова, що рухалась з Молдавії в бік України. Наполеон переоцінив значення Москви, вважаючи, що росіяни будуть будь-якою ціною її захищати, не зважив також на застереження князя Понятовського, який наголошував, що росіяни будуть на своїх рідних землях і далі все знищувати, лише б ускладнити похід Великої Армії. Був самовпевненим, був переконаний у перемозі, хотів виграти у Александра I, вірив, що йому вдасться зробити це швидко, рішучо відкинув всі поради і застереження князя Понятовського. Не хотів побачити аналогії між війною 1812 р. і походом на Росію шведського короля Карла XII в 1708–1709 рр.²⁶

Наполеон наважився наступати на схід. Примара до цього непереможної Великої Армії з сотень тисяч солдатів з усієї Європи переважила

²⁵ E. Sanguszko, *Pamiętniki księcia Eustachego Sanguszki 1786–1815*, Kraków 1876, s. 79; H. Dembiński, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich*, Poznań 1860, s. 124; F. Gajewski, *Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, t. 1, Poznań 1913, s. 229; J. Załuski, *Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I*, Kraków 1862, s. 256; J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki 1811–1820*, t. 1, Poznań 1874, s. 364–365; E. Jezierski, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa 1921, s. 76; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 131–132; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; S. Askenazy, *Op. cit.*, s. 235; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, s. 221; J. Pachonński, *General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa 1981, s. 423; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 30, 49; P. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией...*, с. 45–46; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 57.

²⁶ K. Clausewitz, *O wojnie*, Warszawa 1928, s. 36; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 409, 434–435; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji...*, s. 32; P. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией...*, с. 46–47; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 98.

раціональний розум. Проте йому не вдалось скористатись “гармонійним розташуванням сил”, не вдалось використати потенціал Великої Армії в ході маневру проти російських військ: 2-ї західної армії генерала піхоти Петра Івановича Багратіона і 1-ї західної армії генерала Баркляя де Толлі. У той же час 2-ій західній армії генерала Багратіона вдалось вирватись з оточення і безперешкодно з’єднатись з головними силами генерала Баркляя де Толлі. З іншого боку, маневр проти армії головнокомандувача генерала Баркляя де Толлі, на укріплений великими зусиллями табір над Дріссою почався надто пізно, а половина сил Великої Армії залишалась протягом липня бездіяльною, очікуючи розпорядження Наполеона²⁷.

Наполеон недооцінив значення України – України, яка була ключем війни 1812 р. Рішучо відкинув дві пропозиції князя Понятовського. Першу, яка передбачала похід на територію України двох піхотних корпусів Великої Армії – найчисельнішого І-го маршала Луїса Ніколаса Даву, а також V-го “польського” князя Понятовського, і другу, щоби хоча б поляки V-го корпусу князя Понятовського атакували на південь – на Україну, на Волинь і Поділля, – щоби підготовлюваний протягом кількох років з великими зусиллями і коштами ґрунт використати як фундамент антиросійського повстання, щоби повторити сценарій Великопольського і талишського повстання 1806 р. Значення, роль України у рахунках з Росією намагались показати Наполеону й інші. Александр Сапєга намагався переконати, що початок повстання в Україні потребує підтримки і підтримки поляків для його успішного завершення²⁸.

Проте Наполеон не поділяв позицію поляків. Не використав шанси на перемогу над Росією. Україна залишилась самотньою, без підтримки, не виправдала покладених на неї сподівань. Генерал-лейтенант Карл фон Шварцберг (Karl von Schwarzenberg), австрійці і саксонці генерала дивізії Жана Луїса Рейнера допустили страшне насилля над місцевим населенням. Масштаб знищення і зловживань був величезний. Поміщики, боячись за життя своїх сімей, покидали помістя, те саме масово робили селяни. Пограбоване населення втікало в Галичину – в Австрію²⁹. Через

²⁷ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 70–71, 103–105, 183–184; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон проиграл войну с Россией...*, с. 46–47; Р. Ковальчик, *Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы...*, с. 240.

²⁸ A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 358; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 70.

²⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych (dali: AGAD)*. – *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*, sygn. 34, K. 33; *AGAD*. – *Rada Stanu i Ministrów Księstwa Warszawskiego (dali: RSiMKW)*, sygn. 258, K. 3; *AGAD*. – *RSiMKW*, sygn. 258, K. 7; *Histoire de L’Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, s. 167–168, 173, 177; A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 358; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 266, 387; Р. Ковальчик, *Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы...*, с. 241.

насилля австрійців і їх виразну симпатію до Росії місія генерала Людвіка Кропінського і графа Тадеуша Морського, комісара Генеральної Конфедерації Польського царства, була приречена на провал³⁰.

Після взяття Смоленська – “воріт Росії” Наполеон приділив фортеці особливу увагу. У Смоленську мав би бути створений логістичний центр. Все сподівалося, що перемога над росіянами криється в одній великій битві. Все ще був глибоко переконаний, що росіяни будуть захищати Москву, тому і дозволив втягнути себе вглиб Росії, спрямовуючи головні сили Великої Армії на Москву. Він припускав, що росіяни спрямують на Москву не лише сили відступаючої армії Баркляя де Толлі, а і з флангів сили армії генерал-лейтенанта Людвіка Християновича Вітгенштайна і південної – “волинської” генерала кавалерії Александра Петровича Тормасова, а можливо й навіть “молдавської” адмірала Павла Васильовича Чичагова.

Переможна битва мала принести йому закінчення війни і можливість зосередитись на останньому вогнищі, що компрометувало його авторитет у континентальній Європі, себто на Іспанії. Тому був рішуче проти ослаблення своїх головних сил, що рухались на Москву.

Підсумовуючи, варто відмітити, що саме Україна була ключем до перемоги над росіянами у війні 1812 р. Однак Наполеон не скористався цим шансом. Не затримав Велику Армію на кордоні колишньої Речі Посполитої. Не організував у Литві дієвої адміністрації. На спрямував в Україну відповідні військові сили, які могли б використати потенціал зосереджених там з таким великим зусиллям засобів і людей. Своєчасне відновлення польської адміністрації, що підтримувала Наполеона в Литві і Білорусі, а також вибух повстання в Україні ослабили б Росію як європейську потугу. Наполеон почав переслідування головних сил російської армії, дозволяючи втягнути себе вглиб Російської держави, а Україну залишив без підтримки. Відправив туди австрійців і саксонців, які насиллям придушили ентузіазм місцевих патріотів. Не використав ситуації, коли на території від Піни до Прип’яті росіян уже не було. Не організував там адміністрації, яка могла б стати важливим елементом антиросійського повстання в Україні. Помилкою було довірити недоброзичливому до поляків Дірккові ван Гогендорпові (Dirk van Hogendorp) функції генерального губернатора Литви і голови Тимчасової Комісії Уряду Великого Литовського царства. Його некомпетентність, ігнорування і недоброзичливість

³⁰ M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich...*, t. 2, s. 179–181; A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 367–369; P. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції и Росії за облик Європы...*, с. 241.

до поляків, призвели до того, що не вдалося в Литві зорганізувати значних сил. Дірк ван Гогендорп дестабілізував Тимчасову Комісію Уряду Великого Литовського царства. Посварився зі всіма імперськими управителями, призначеними Наполеоном на головні посади в Литві, з губернатором вільнюським, пізніше смоленським – Антуаном Генрі Жоміні (Antoine Henri Jomini). Александр Сапега, командуючий Військовим Комітетом Тимчасової Комісії Уряду Великого Литовського царства, творець розвідки в Росії, палкий прибічник організації в Литві численної армії і підняття повстання в Україні, через конфронтацію з примітивним і позбавленим бачення використання потенціалу Литви, Білорусі й України Дірком ван Гогендорпом, відмовився від посади. Навіть Марат дюк де Бассано не зміг переконати Наполеона в тому, що угробив перемогу над Росією, яка була не в Москві, а біля Польщі – в Україні, Білорусі і Литві, Дірк ван Гогендорп³¹.

У той же час, значення, роль України в 1812 р. оцінили росіяни, побоюючись там вибуху антиросійського повстання. Ще восени 1812 р., побоюючись, що вибух повстання в Україні можливий і має шанси на успіх, Чигаров, направляючись з півдня, з Молдавії на північ, був дуже обережним. Його підрозділи в Україні не заплямували себе грабунками. Він видавав розпорядження, що закликали до возз'єднання, які мали розрядити ситуацію. Справжнє своє обличчя він показав лише в Білорусі, коли його підрозділи почали пацифікацію України, коли зникла ймовірність повстання. Чичагов, маючи забезпечений тил, почав рейд у тил Великої Армії в Білорусі – на Мінськ.

Помилки, допущені Наполеоном, насамперед недооцінка ролі України у війні 1812 р., зумовили те, що досягнення розвідки, участь великої кількості людей, структур Царства на чолі з Александром Сапегою були приречені на поразку. Александр I, знаючи, де перебувала тоді доля Росії, перевів подих. Україна залишилась на узбіччі, а Наполеон, ганяючись за царською армією до Москви, – програв війну з Росією, хоча й переміг у нібито вирішальній битві під Бородіно і захопив стару російську столицю. Це зумовило на наступні сто років обличчя Європи з Росією як імперією, в межах якої залишились і Польща, і Україна. Лише Перша світова війна, програна царською Росією, відкрила нові можливості перед Польщею і Україною на створення нового політичного ладу.

³¹ М. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 267, 274.